

49^e jaargang nummer 1

maart 2016

AMPAS

tijdschrift voor classicisti

Tabernae Publicae

Commercie en de publieke zaak in Romeins Italië

MIKO FLOHR

Summary: This article argues that *tabernae publicae* were a common phenomenon in Roman cities, and that the proliferation of *tabernae* associated with public buildings or otherwise built on public ground suggests that local governments in many cities were a key player on the market for the rental of commercial space. Reasons for this were the amount of *tabernae* they owned, and the quality of their property portfolio, which generally included the best situated *tabernae* in town. This article highlights the role of *tabernae* around *fora* and *macella*, the commercial buildings built by the authorities, and the commercialization of the environment of public baths. There is a particular emphasis on the archaeological evidence from Roman Italy, but this is combined with the literary and epigraphic record to highlight not only the amounts and contexts of *tabernae publicae* but also the way in which they brought in substantial amounts of tax money (*vectigalia*) for local governments. It is suggested that this tax money was particularly useful to bring down the costs of building and maintaining monumental public architecture.

Aan het begin van zijn verhandeling over de architectuur van *fora* en *basilicae* legt Vitruvius uit dat *fora* in Italië er, vanwege de gewoonte er gladiatorenspelen te houden, anders uitzien dan in Griekenland. Vitruvius adviseert daarom een forum te omgeven door zuilengalerijen met extra brede *intercolumnnia*, en om in deze *porticus* tevens *tabernae argentariae* aan te leggen, alsmede balkons (*maeniana*) die, zo benadrukt de architect, niet alleen een praktisch nut dienden, maar óók de lokale schatkist konden spekken: ze brachten *vectigalia* (belastingen) op.¹ De passage laat zien hoe publieke architectuur in de Romeinse wereld verweven kon zijn met commercie en hoe de *vectigalia* die gebruikers van publieke faciliteiten betaalden een inkomstenbron konden vormen voor (lokale) overheden.

De opmerking van Vitruvius staat niet op zichzelf: Livius verwijst herhaaldelijk naar de bouw van *tabernae* door of namens de autoriteiten. De legendarische koning Tarquinius Priscus zou als eerste *porticus* en *tabernae* heb-

¹ Vitruvius, *De Architectura* 5.1.2: *igitur circum spectacula spatiosiora intercolumnnia distribuuntur circaque in porticibus argentariae tabernae maenianaque superioribus coaxationibus conlocentur, quae et ad usum et ad vectigalia publica recte erunt disposita.*

ben gebouwd rondom het forum van Rome.² Later, in de derde en tweede eeuw v.Chr., was volgens Livius een aantal *censores* betrokken bij de bouw van *tabernae*. Marcus Cornelius Cethegus en Publius Sempronius Tuditanus, censoren in 209 v.Chr., herbouwden de *Septem Tabernae* aan het Forum Romanum, die kort daarvoor door brand waren verwoest.³ Marcus Fulvius Nobilior, censor in 179, bouwde een aantal *tabernae* rondom de door hem gebouwde voorloper van de Basilica Aemilia en verkocht ze aan private partijen.⁴ Vijf jaar later, in 174, gebruikten de *censores* Quintus Fulvius Flaccus en Aulus Postumius Albinus de opbrengsten van de verkoop van publiek grondbezit om *tabernae* te bouwen rondom het forum in Auximum (Marche) en Calatia (Campanië).⁵

Wat Vitruvius en Livius suggereren is dat Romeinse overheidsfunctionarissen van oudsher betrokken konden zijn bij de aanleg van commerciële infrastructuur in steden, en dat niet alleen in Rome, maar ook daarbuiten. Het beeld dat deze auteurs schetsen staat gek genoeg haaks op veel moderne literatuur, waarin *tabernae* vooral vaak figureren in private context – een beeld dat vooral gebaseerd lijkt op de situatie in Pompeii, waar veel *tabernae* inderdaad gelieerd zijn aan woonhuizen.⁶ Tot voor kort zijn de *tabernae* die in publieke context gebouwd werden in het moderne onderzoek goeddeels over het hoofd gezien. Toch zijn ze niet onbelangrijk. In de eerste plaats vertellen deze *tabernae* ons mogelijk iets over de invloed van overheden op stedelijke economieën: als veel *tabernae* de facto eigendom waren van de lokale overheid, had de overheid een belangrijke en directe stem in het functioneren van het lokale commerciële landschap. Ten tweede bracht het bezit van *tabernae* geld in het laatje via de door Vitruvius genoemde *vectigalia*. Enerzijds betekent dit dat de hoeveelheid publieke *tabernae* invloed kon hebben op de financiële slagkracht van de lokale overheid; anderzijds werpt dit een andere blik op de monumentale publieke architectuur die zo'n centrale rol speelt in ons beeld van de Romeinse stad: de inkomsten uit *tabernae* kunnen wellicht een rol spelen bij aanleg en onderhoud van publieke architectuur.

Publieke *tabernae* bevinden zich dus op het snijpunt van economische, politieke en urbanistische vraagstukken. Er is daarmee alle reden om ze onder-

2 Livius, *Ab Urbe Condita* 1.35.10.

3 Livius, *Ab Urbe Condita* 27.11.16.

4 Livius, *Ab Urbe Condita* 40.51.4: *basilicam post argentarias novas et forum piscatorium, circumdatis tabernis quas uendidit in priuatum*. ('een basilica achter de Argentariae Novae en het Forum Piscatorium omgeven door *tabernae* die aan private partijen werden verkocht'). De tekst is dubbelzinnig: de *tabernae* zouden ook gebouwd kunnen zijn rondom een door Fulvius gebouwd *forum piscatorium*: 'et' kan *forum piscatorium* verbinden met zowel *basilicam* als *argentarias novas*. Probleem bij eerstgenoemde optie is dat er in de nabijheid van het *Forum Romanum* reeds een *forum piscatorium* was: deze vismarkt werd rond de grote brand van 210 v.Chr. door Livius reeds in één adem genoemd met de *tabernae argentariae*. Vergelijk Livius, *Ab Urbe Condita* 26.27.2.

5 Livius, *Ab Urbe Condita* 41.27.11-12.

6 Zie met name Wallace-Hadrill (1994: 118-142), maar ook Adam (1994: 320).

deel te maken van het discours over steden in de Romeinse wereld. Dit is in recente jaren reeds in beperkte mate gebeurd. In 2009 publiceerde de Franse oudhistoricus Nicolas Tran een artikel over *tabernae publicae* in het westelijke deel van het Romeinse rijk, waarin met name het literair en epigrafisch materiaal wordt geanalyseerd. Recenter, in 2013, publiceerde zijn landgenoot Nicolas Monteix een stuk over de relatie tussen stadsbestuur en commercie in Pompeii, waarin ook *tabernae* die eigendom waren van de stad aan de orde komen. Hierbij baseert Monteix zich ten dele ook op het archeologische materiaal. De analyse van Tran laat duidelijk zien dat Romeinse lokale overheden overal in de Romeinse wereld een significante rol konden spelen als eigenaar van *tabernae* en andere commerciële faciliteiten. Het werk van Monteix laat zien hoe het, met de nodige slagen om de arm, in Pompeii mogelijk is de schriftelijke bronnen te koppelen aan het archeologische materiaal.

De hier voorliggende analyse borduurt voort op het werk van Tran en Monteix en richt zich daarbij vooral op de verdere integratie van het archeologische materiaal in de discussie. Dit is essentieel om de positie van publieke *tabernae* in het stedelijke commerciële landschap beter te begrijpen en daarmee om het fenomeen op waarde te kunnen schatten. Dit artikel richt zich daartoe primair op een viertal contexten waarin publieke *tabernae* gebouwd werden: het forum, de *macella*, commerciële complexen op publieke grond en badgebouwen. De focus zal hierbij liggen op de steden van Romeins Italië. Nadat deze vier contexten besproken zijn, volgt een analyse van de rol van publieke *tabernae* in het stedelijke commerciële landschap, met name aan de hand van het Pompeiaanse materiaal. Allereerst is het echter zinnig om kort iets meer te zeggen over de aard van publieke *tabernae* en over de kwaliteit van onze gegevens.

1 *Tabernae* en de overheid

In principe waren er voor lokale overheden in de Romeinse wereld weinig dwingende redenen om zich bezig te houden met het bouwen en uitbaten van commerciële faciliteiten als *tabernae*. In tegenstelling tot zaken als wegen, aquaducten en rioleringsstelsels behoren *tabernae* niet tot de noodzakelijke basisinfrastructuur van een Romeinse stad: veel commerciële processen kunnen zich ook op straat, of in huizen voltrekken. Verkoop kan op straat en op pleinen plaatsvinden, en handwerk kan men in principe in iedere ruimte doen waar de benodigde installaties in passen en waar voldoende licht is. Bovendien lijkt het erop dat de *taberna* al vanaf de derde eeuw v.Chr. een standaard-element was in de architectuur van huizen: veel van de Pompeiaanse *atrium*-huizen uit deze tijd, herkenbaar aan hun muren in vakwerkbouw in kalksteen, hebben aan beide zijden van hun ingangs-corridor (*fauces*), een *taberna* die

tot de oudste zichtbare bouwfase lijkt te behoren.⁷ Steden hadden derhalve de overheid niet nodig om winkelruimte te creëren – dat konden burgers heel goed zelf. De enige commerciële processen waarvoor het wellicht wenselijk was dat de overheid eigen ruimte ter beschikking had, waren die processen waarop men controle wenste uit te voeren – zoals het wisselen van geld door *argentarii*: vandaar, wellicht, dat Vitruvius het specifiek heeft over de bouw van *tabernae argentariae*.⁸ Lang niet alle *tabernae publicae* waren echter *tabernae argentariae*: een wettekst van Ulpianus (tweede eeuw) maakt expliciet onderscheid tussen *tabernae argentariae* en andere *tabernae* die op publieke grond staan.⁹ De *tabernae* die volgens Livius door *censores* in de tweede eeuw rondom *fora* gebouwd werden lijken te talrijk om louter aan de overheid gerelateerde doelen te hebben gediend. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen dat publieke *tabernae* vaak primair om economische redenen gebouwd werden – dat wil zeggen: vanwege de inkomsten die ze de schatkist brachten.

In theorie konden publieke *tabernae* op meerdere manieren tot inkomsten leiden, maar in de meeste gevallen betaalden uitbaters een *vectigal* aan de overheid. In ruil daarvoor kregen zij het recht op gebruik van de *taberna* (*usus*), dat ze vervolgens eventueel konden doorverkopen. Behalve de verwijzing naar *vectigalia* door Vitruvius, is er de juist genoemde tekst van Ulpianus die uitlegt wat er precies gebeurde als *tabernae publicae* werden verkocht: niet de grond veranderde van eigenaar, slechts de *usus* werd verkocht.¹⁰ Dit is het enige scenario dat zichtbaar is in onze bronnen. Tran noemt nog een tweede mogelijkheid, waarbij *tabernae* direct door de overheid werden uitgebaat, bijvoorbeeld via publieke slaven.¹¹ Voor deze constructie is echter geen direct bewijs. Wat betreft de *vectigalia* is het relevant aan te stippen dat het onduidelijk is in hoeverre het geld dat uitbaters van publieke *tabernae* betaalden, gezien kan worden als ‘huur’, en in hoeverre de bedragen als marktconform gezien kunnen worden. Het is mogelijk dat de hoogte van de te betalen *vectigal* van *taberna* tot *taberna* varieerde, maar het is niet uitgesloten dat steden een uniform tarief hanteerden voor alle *tabernae* van de stad.

Tot slot nog een opmerking over de bouw van de *tabernae*: de passages in Livius en Vitruvius suggereren dat publieke *tabernae* vooral gebouwd werden door overheidsfunctionarissen uit hoofde van hun functie en met publiek geld. Met name in de keizertijd werden publieke bouwwerken echter behalve uit publieke ook uit private middelen gefinancierd. Vooral euergetisme speelt hierbij een belangrijke rol.¹² Over privaat gefinancierde publieke gebouwen

7 Voorbeelden zijn huis V 2, 3-5 en V 2, 6-8. Zie ook Peterse (1999: 172).

8 Zie voor de *argentarii* Andreau (1999).

9 *Digestae* 18.1.32: *tabernas argentarias vel ceteras quae in solo publico sunt.*

10 *Digestae* 18.1.32: *non solum, sed ius vendit, cum istae tabernae publicae sunt, quarum usus ad privatos pertinet.*

11 Tran (2009: 328).

12 Zie bijvoorbeeld Patterson (2006: 125-130).

met *tabernae* wordt door schriftelijke bronnen in veel minder expliciete termen gesproken. Wel is er direct epigrafisch bewijs voor de bouw van een aantal *tabernae* door zes *magistri Mercuriales* in Foro Felice waarover wordt opgemerkt dat een *vectigal* voor het gebruik aan de gemeenschap wordt afgedragen.¹³ Ook van een aantal publieke gebouwen van het type waaraan vaak *tabernae* verbonden waren, zoals *macella* en *thermae*, staat vast dat ze via weldoenerij tot stand kwamen.¹⁴ De vraag is wat de bouw van *tabernae* aantrekkelijk maakte voor de weldoener – zeker wanneer zij soms het gedoneerde bouwwerk aan het oog onttrokken. Het is mogelijk dat weldoeners profiteerden van de door hen gebouwde *tabernae*, maar waarschijnlijk was de verhuurconstructie identiek aan die van de overige publieke *tabernae* en betaalden uitbaters een *vectigal* aan de overheid. Het is daarbij niet uitgesloten dat sommige weldoeners het gebruiksrecht van de *tabernae* kregen, zodat zij een deel van het door hen geïnvesteerde geld konden terugverdienen door de *tabernae* uit te baten of door het gebruiksrecht door te verkopen. Doorslaggevend bewijs hieromtrent ontbreekt echter.

Het is belangrijk om op voorhand te benadrukken dat in verreweg de meeste gevallen niet expliciet duidelijk is langs welke weg de meeste archeologisch identificeerbare publieke *tabernae* gefinancierd waren: epigrafisch bewijs is slechts bij uitzondering voorhanden. Sowieso is het, zoals nog duidelijk zal worden, lang niet altijd mogelijk om van *tabernae* die niet direct verbonden zijn aan huizen of publieke gebouwen vast te stellen of ze op publieke grond stonden of in private handen waren. Dit beperkt ons zicht op de exacte hoeveelheid publieke *tabernae*: het is zeer wel mogelijk dat er méér publieke *tabernae* waren dan we in het archeologische bestand kunnen identificeren.

2 *Tabernae publicae* aan het forum

De situatie rondom *fora* is enigszins paradoxaal. Ondanks de herhaaldelijke verwijzingen naar de bouw van *tabernae* rondom *fora* in literaire teksten, en ondanks de prominente commerciële functie van *fora*, bevinden zich rondom de *fora* van beeldbepalende steden als Ostia en Pompeii eigenlijk nauwelijks *tabernae*. In Pompeii kunnen slechts de ruimtes aan weerszijden van de ingang van het *macellum* als *tabernae* gezien worden.¹⁵ In Ostia is er een kleine *porticus* met vijf *tabernae* ter hoogte van de tempel van Roma en Augustus – feitelijk al niet meer aan het plein zelf gelegen. Hetzelfde geldt voor het *Forum Romanum*: behoudens de *Tabernae Novae* in de *Porticus* van Gaius en

13 *L'Année épigraphique* (1999: 538). Vergelijk Tran (2009: 335-336) en Monteix (2013: 178).

14 Patterson (2006: 148-169).

15 Tot de Augusteïsche tijd werd de oostzijde van het forum geflankeerd door *tabernae*, maar het is onduidelijk of deze publiek bezit waren. Vergelijk Dobbins (2007: 172-173).

Afb. 1 Paestum: tabernae langs de noordzijde van het forum. Foto: Miko Flobr.

Lucius voor de Basilica Aemilia waren er in de keizertijd geen *tabernae* te vinden die direct aan het plein lagen: de *tabernae* die ooit het plein flankeerden verdwenen in de laatste eeuwen v.Chr.¹⁶ Ook direct aan de meeste keizerfora lagen geen *tabernae*: deze *fora* worden gedomineerd door monumenten, en economische activiteiten lijken zich hier slechts in de marges (of überhaupt niet) te hebben afgespeeld. De enige uitzondering is het *Forum Iulium*, dat aan de zijde van het Capitool een rij met *tabernae* had.¹⁷ Op basis van deze voorbeelden is wel gesuggereerd dat *fora* in de keizertijd een meer ceremonieel en representatief karakter kregen, ten koste van de commerciële functie.¹⁸ De situatie in Ostia, Pompeii en Rome is echter niet representatief voor Romeins Italië als zodanig.

Een relevant tegenvoorbeeld is het Romeinse forum van Paestum, dat in de decennia na de stichting van de kolonie in 273 v.Chr. moet zijn aangelegd.¹⁹ Langs de beide lange zijden van het forum verschenen al in de loop van de derde eeuw *porticus* met lange rijen *tabernae*.²⁰ Het gaat hier duidelijk om één project: de *tabernae* hebben gestandaardiseerde maten, en er wordt langs beide zijden van het forum consequent gebruik gemaakt van hetzelfde bouw materiaal (lokale kalksteen) en dezelfde constructietechniek (*opus quadratum*). Dit maakt het wel heel aannemelijk dat het hier gaat om een publiek en niet om een privaat project. Het is bovendien ondenkbaar dat dergelijke grote hoeveelheden *tabernae* slechts commerciële processen dienden die vanuit de lokale overheid werden bestierd: een substantieel deel van deze *tabernae publicae* werd gebouwd om te worden verhuurd.²¹ De aanleg van de *tabernae* moet

16 Zie Purcell in *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (LTUR) 2, 334.

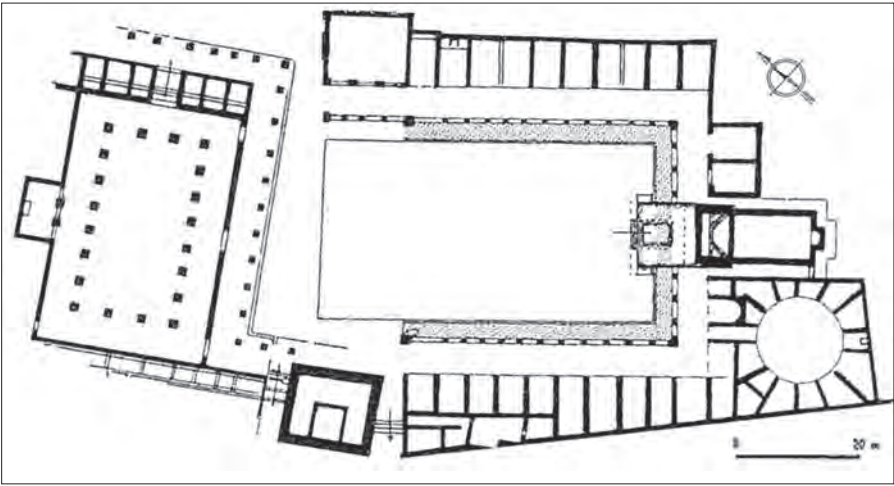
17 Zie Morselli in LTUR 2, 302.

18 Zie bijvoorbeeld Ling (2007: 123); Zanker (1998: 101).

19 Over de geschiedenis van Paestum en de stichting van de kolonie zie Greco, D'Ambrosio en Theodorescu (1996: 18).

20 Er waren minimaal 18 *tabernae* aan de noordzijde en 16 aan de zuidzijde. Voor een gedetailleerde analyse van deze *tabernae* zie Greco, Theodorescu en Rouveret (1987) en Greco en Theodorescu (1999).

21 De situatie doet sterk denken aan wat Livius schrijft over de aanleg van *tabernae* rond het forum van Auximum en Calatia door de *censores* Fulvius Flaccus en Postumius Albinus in 174 v.Chr.

Afb. 2 Herdonia: kaart van het forum met tabernae en macellum. Naar Mertens en De Ruyt (1995: 186).

een grote impact hebben gehad op de economie van de stad: in korte tijd werd een grote hoeveelheid zeer gunstig gelegen *tabernae* toegevoegd aan de lokale markt. De meeste *tabernae* aan het forum van Paestum zijn ook altijd blijven bestaan (afbeelding 1). Slechts op een paar plaatsen werden in de keizertijd *tabernae* vervangen door andere, niet-commerciële gebouwen. De *vectigalia* die betaald werden voor het gebruik van deze *tabernae* waren dus eeuwenlang een substantiële bron van inkomsten voor de lokale overheid van Paestum.

Er zijn in Romeins Italië vele parallellen voor de *tabernae* in Paestum, en die zijn zeker niet beperkt tot de Republikeinse periode. Een voorbeeld uit de keizertijd vinden we in Herdonia aan de Via Appia Traiana in Apulië. Hier werd in de vroege tweede eeuw n.Chr. een nieuw, monumentaal forumcomplex aangelegd.²² Behalve een *macellum* en een *basilica* omvatte het project 22 *tabernae*, gelegen aan de *porticus* langs de lange zijden van het forum (afbeelding 2).²³ Andere voorbeelden van *fora* in Romeins Italië die omgeven werden door een aanzienlijk aantal *tabernae publicae*, zijn bijvoorbeeld Alba Fucens in de Apennijnen, Bene Vagienna in Ligurië, en Potentia aan de Adriatische kust.²⁴ Het gaat hier beslist niet om een universeel verschijnsel – er zijn voldoende tegenvoorbeelden – maar wel om een vorm van investeren

Het is mogelijk dat ook hier het centrale Romeinse gezag een rol heeft gespeeld, maar zeker is dat niet. Zie Livius, *Ab Urbe Condita* 41.27.11-12.

22 Mertens en De Ruyt (1995). Voor de impact van de Via Traiana op steden als Herdonia zie Patterson (2006: 113).

23 Mertens en De Ruyt (1995: 191-193).

24 Alba Fucens: Mertens (1981: 37-40). Bene Vagienna: Preacco (2006: 21); Potentia: Vermeulen *et al.* (2006).

die frequent voorkwam. Buiten Italië ontwikkelt het door *tabernae publicae* omgeven forum zich in Romeins Europa zelfs min of meer tot de norm, met voorbeelden in onder meer Augusta Raurica, Saint-Bertrand-de-Comminges, Silchester en Baelo Claudia.²⁵

3 Het *macellum* als publieke melkkoe

Een tweede context waarin veel *tabernae publicae* werden gebouwd, is die van het *macellum*, een marktgebouw waar men vlees, vis en ander voedsel kon kopen.²⁶ De oudste *macella* dateren uit de Republikeinse periode, maar pas vanaf de vroege keizertijd werden overal in Romeins Italië (en daarbuiten) *macella* gebouwd.²⁷ Hoewel er flink wat variatie is in het ontwerp van *macella*, gaat het om een gebouw dat is georganiseerd rondom een ronde of vierhoekige open ruimte, soms omgeven door een *porticus*. Hieromheen liggen commerciële faciliteiten, vaak in de vorm van kleine *tabernae*. *Macella* zijn vaak herkenbaar aan een rond gebouw (*tholos*) of een waterbekken dat midden op het centrale plein is geplaatst. Waar *fora* meestal publiek gefinancierd werden, is van een aantal *macella* uit Romeins Italië op basis van inscripties vast te stellen dat ze gedoneerd werden door welgestelde burgers. In Marruvium (San Benedetto de' Marsi) gaf ene Quintus Fresidius Gallus een *macellum* ten geschenke aan het municipium; in Aesernia (Isernia) deed Albulius Dexter hetzelfde; in Saepinum bouwde Annius Phoebus het *macellum* en kreeg in ruil daarvoor van de *Saepinates* het *bisellium* en de *Augustalitas*.²⁸ Tegelijkertijd werd het *macellum* van Herdonia gebouwd als onderdeel van het publiek gefinancierde forumcomplex dat hierboven reeds is genoemd. Van de andere archeologisch identificeerbare *macella* is onduidelijk of ze publiek of privaat gefinancierd zijn – het zijn vaak zelfstandige gebouwen waar geen inscripties zijn gevonden; de enige uitzondering is het genoemde *macellum* van Saepinum, dat ook is opgegraven. Wel lijkt het epigrafische materiaal te suggereren dat *macella* in principe na hun bouw publiek bezit werden: niet alleen worden *macella* vaak ten geschenke gegeven aan de gemeenschap, ook is er een serie inscripties waarin vermeld staat hoe *macella* waarvan de oorsprong onduidelijk is, met publieke middelen werden opgelapt. Zo restaureerde de bevolking van Corfinium op instigatie van de *ordo decurionum* het plaatselijke *macellum* nadat het door ouderdom was ingestort.²⁹

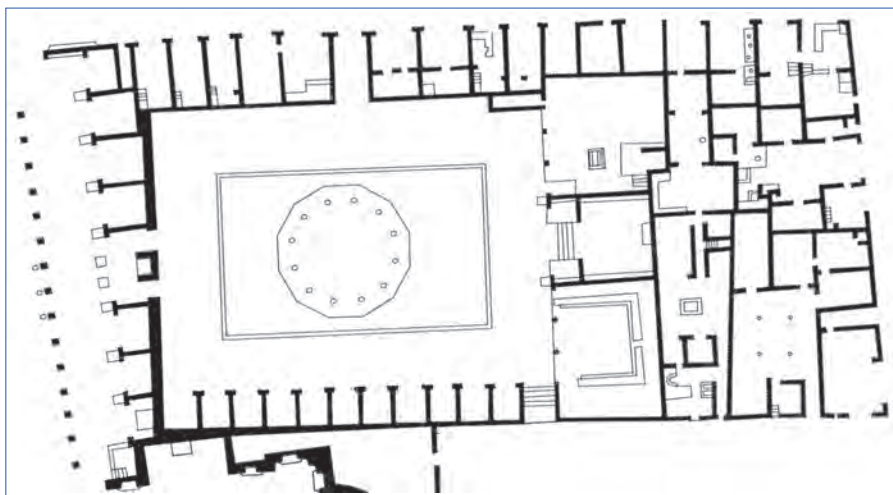
25 Laurence *et al.* (2011: 178-189). Zie ook Russell (1968: 316).

26 Zie De Ruyt (1983: 341-350); Holleran (2012: 160-181).

27 Patterson (2006: 160-169).

28 Marruvium: *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) 9, 3682; Aesernia: CIL 9, 2652; Saepinum: CIL 9, 2475.

29 CIL 9, 3162: *Res publica populusque/Corfiniensis/macellum Lucceium vetus/tate dilapsum adiectis ba/silicis sua pecunia restituit/decreto decurionum*. Zie ook in Aesernia (CIL 9, 2638) en

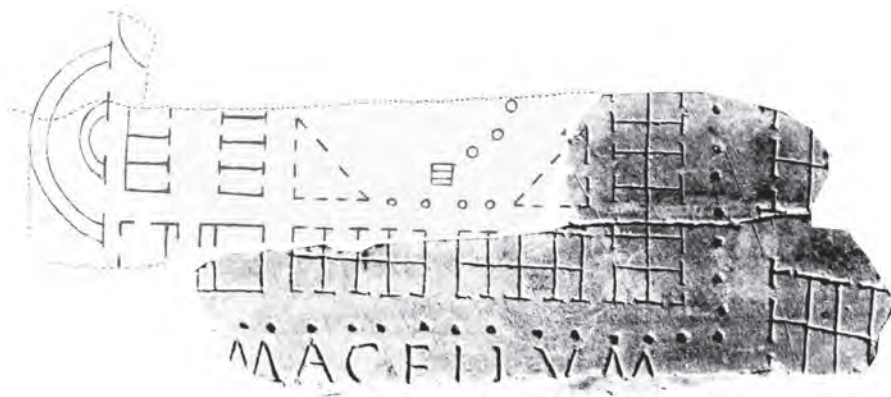
Afb. 3 Pompeii: kaart van het macellum. Op basis van Dobbins en Foss (2007).

Het lijkt aannemelijk dat de vaste gebruikers van de commerciële faciliteiten in *macella* ook een soort *vectigal* moesten betalen, en dat de exploitatie van *macella* dus ook een bron van inkomsten was voor lokale overheden.³⁰ Daar komt bij dat veel *macella* op een centraal punt in de stad lagen, waardoor het niet onaantrekkelijk was om *tabernae* te bouwen aan de buitenzijde. Het Pompeiaanse *macellum* (afbeelding 3) is daarvan een goed voorbeeld. Dit gebouw had in 79 n.Chr. twaalf *tabernae* langs de Via degli Augustali aan de noordzijde en zes *tabernae* aan het forum aan de westzijde, alsmede elf interne winkels langs de zuidzijde van de binnenplaats. In de zuidoosthoek van het Pompeiaanse *macellum* bevond zich bovendien nog een grote hal met een lage, U-vormige toonbank die omgeven werd door een goed afwateringssysteem. Het lijkt erop dat hier (verse) vis werd verhandeld. Het is aannemelijk dat ook de *piscatores* die hier hun waar aan kwamen bieden, een soort *vectigal* afdroegen. De situatie in Pompeii laat goed zien hoe gecommmercialiseerd de directe omgeving van een *macellum* kon zijn, en hoeveel inkomsten *macella* en hun *tabernae publicae* voor de lokale schatkist konden genereren – en dat gedurende meerdere eeuwen. Ook het grote (en monumentale) *macellum* van Puteoli was omgeven door *tabernae*: aan de beide zijkanten was er een rij van negen *tabernae* die afwisselend naar buiten en naar binnen waren georiënteerd; aan de voorzijde was er een dubbele rij *tabernae*: zes aan de binnenzijde, en acht in de façade aan de buitenzijde.³¹

in Rimini (CIL 11, 423).

³⁰ Vergelijk Tran (2009: 334-335).

³¹ Voor dit *macellum* zie De Ruyt (1983: 150-158).

Afb. 4 *Forma Urbis Romae*. Fragment 157 met delen van een macellum. Naar Carrettoni et al. (1960), *tav. XXXIX*.

Helaas weten we van de *macella* in Rome relatief weinig. Dit is jammer, omdat het goed mogelijk is dat deze *macella* als model hebben gediend voor *macella* elders in Italië en in de Romeinse wereld. Er zijn uit literaire bronnen drie *macella* bekend, maar geen is met zekerheid geïdentificeerd. Er was, vanaf in ieder geval de tweede eeuw v.Chr., een *macellum* in de omgeving van het *Forum Romanum*, vermoedelijk achter de Basilica Aemilia. Dit *macellum* werd afgebroken om plaats te maken voor één van de keizerfora – mogelijk al ten tijde van de bouw van het *Forum Iulium* en het Forum van Augustus, maar zeker voor de aanleg van het *Forum Transitorium*.³² Het *Macellum Liviae* werd gebouwd ten tijde van Augustus, en stond – zoveel is duidelijk – net buiten de Serviaanse muur op de Esquilijn.³³ In deze zone zijn in de negentiende eeuw resten gevonden van een groot gebouw dat heel goed een *macellum* zou kunnen zijn geweest, maar directe aanwijzingen dat het ook daadwerkelijk om het *Macellum Liviae* ging ontbreken. Wel is duidelijk dat het *Macellum Liviae* tot in de late Oudheid in gebruik bleef: het werd in de late vierde eeuw n.Chr. nog door keizer Valentinianus (364-376) gerestaureerd.³⁴ Het *Macellum Magnum* tot slot werd gebouwd door Nero op de Caelius, en geopend in 59 n.Chr. De exacte locatie van de markt is omstreken en er zijn geen archeologische resten aangetroffen die met het *macellum* geassocieerd kunnen worden. Deze onduidelijkheid bemoeilijkt de analyse hier in zoverre dat het enigszins onzeker blijft in hoeverre deze *macella*, vermoedelijk significant groter dan die in Pompeii en Puteoli, omgeven waren door *tabernae* en dus substantiële hoeveelheden *vectigalia* oprachten. Een duidelijke aanwij-

32 Zie Pisani Sartorio in LTUR 3, 201-203.

33 De Ruyt (1983: 163-172); Pisani Sartorio in LTUR 3, 203-204.

34 CIL 6, 1178.

zing dat dit wel degelijk het geval is geweest lijkt te liggen in een fragment van de *Forma Urbis Romae* (afbeelding 4), een marmeren plattegrond van de stad Rome uit het begin van de derde eeuw. De tekst op dit fragment verwijst naar een *macellum*, vermoedelijk het *Macellum Magnum*, en toont de buitenzijde van een rechthoekig gebouw met een *porticus* en een lange rij *tabernae*; vermoedelijk was dit het *macellum* in kwestie.³⁵ Ook het gebouw dat door sommigen als het *Macellum Liviae* is geïdentificeerd, was aan de buitenzijde omgeven door *tabernae*.

4 Publieke bouwprojecten van commerciële aard

Behalve *macella* en de *tabernae* die direct aan *fora* werden gebouwd, waren de publieke autoriteiten soms ook betrokken bij de bouw van anderssoortige commerciële gebouwen elders in de stad. Deze gebouwen zijn niet altijd als publiek identificeerbaar, omdat ze zich in ontwerp niet onderscheiden van gebouwen die ook op privaat terrein door private investeerders werden neergezet. Dat maakt dat er nog wel wat twijfelgevallen zijn. Een duidelijk voorbeeld is echter de zogenaamde *Porticus* van Pius IX in Ostia (afbeelding 5). Dit complex omgaf aan twee zijden de weg die het forum van Ostia verbond met de Tiber, en lijkt onderdeel van een veel groter stadsvernieuwingproject, dat ook voorzag in de bouw van een monumentale capitoltempel aan de noordzijde van het forum. Dit maakt het aannemelijk dat het hier gaat om een publiek project dat op instigatie van de autoriteiten werd uitgevoerd.³⁶ Binnen dit project was de *Porticus* van Pius IX het eerste complex dat gebouwd werd, rond 116.³⁷ Het complex is, als gevolg van erosie door de Tiber, niet volledig bewaard gebleven, maar het is duidelijk dat het hier gaat om een bouwproject dat primair tot doel had een grote hoeveelheid winkels en appartementen te creëren op wat vermoedelijk een absolute toplocatie was: de ruimte op de begane grond wordt aan beide zijden vrijwel geheel ingenomen door *tabernae* – aan beide zijden zijn vijftien *tabernae* bewaard gebleven. Boven de *tabernae* waren verhuurbare appartementen, al is het onduidelijk hoeveel woonlagen er waren. Gezien de gunstige locatie zal de verkoop van gebruiksrechten bij oplevering behoorlijk wat geld in het laatje hebben gebracht, nog los van de reguliere *vectigalia* die vervolgens door de gebruikers betaald werden.

Een ander voorbeeld zijn de zogenaamde ‘Markten’ van Trajanus in Rome.³⁸ Dit complex werd gebouwd als onderdeel van de grote project van Trajanus dat ook zijn forum omvatte, maar was niet direct met het forum verbonden.

35 De Ruyt (1983: 172-183); Pisani Sartorio in LTUR 3, 204-206.

36 DeLaine (2002: 67).

37 DeLaine (2002: 64).

38 Ungaro in LTUR 3, 241-245.

Afb. 5 Ostia: Porticus van Pius IX. Foto: Miko Flobr.

den. De markten van Trajanus werden tijdens de opgraving in de jaren twintig aanvankelijk geïnterpreteerd als de Romeinse versie van een winkelcentrum en door de opgravers ook als zodanig gerestaureerd: veel vertrekken werden aangekleed als *tabernae*. De laatste decennia is deze interpretatie echter nogal onder vuur komen te liggen, onder meer vanwege de interne structuur van het complex, die weinig ruimte laat voor goederenstromen en grote aantallen bezoekers. Zoals Holleran terecht heeft betoogd, ligt het voor de hand het complex in de eerste plaats te zien als multifunctioneel.³⁹ Dat neemt niet weg dat één van de functies van het complex wel degelijk een commerciële was: zowel langs de noordelijke Via Biberatica bovenin het complex (afbeelding 6), als langs de weg die helemaal beneden rondom de oostelijke apsis van het Forum van Trajanus liep, lag een groot aantal *tabernae*. Van de ruimtes langs het corridor op de tussenliggende verdieping kan niet uitgesloten worden dat het om *tabernae* ging. Alle *tabernae* in het complex waren publiek bezit en gelegen op één van de meest centrale locaties van de stad. Het is significant dat net als in Ostia de bouw van de commerciële ruimte voorafging aan de bouw van de publieke monumenten: de *tabernae* konden reeds in gebruik worden genomen terwijl de bouw van het forum nog in volle gang was.

Zoals reeds werd opgemerkt is het moeilijk om een volledig overzicht te krijgen van deze publieke commerciële projecten, omdat ze alleen in uitzon-

39 Holleran (2012: 167-169).

Afb. 6 Rome: Markten van Trajanus. Foto: Miko Flohr.

derlijke situaties geïdentificeerd kunnen worden in het archeologische materiaal – via hun locatie of via de context waarin het project verwezenlijkt werd. Dit beperkt ons beeld enigszins, maar het is relevant op te merken dat de projecten die *mogelijkerwijs* in deze categorie vallen – dat wil zeggen groot-schalige complexen met veel *tabernae* – vooral geconcentreerd waren in het centrum van de stad, langs de doorgaande wegen en op plekken die lang onbebouwd bleven.

5 De commercialisering van publieke architectuur

De bouw van *tabernae* rond een forum of als onderdeel van een gebouw met een primair commerciële functie is natuurlijk in zekere zin logisch. Dit is minder het geval bij andere typen publieke gebouwen. Toch vinden we ook hier soms *tabernae publicae*. Met name badgebouwen blijken commerciële potentie te hebben gehad. Schriftelijke bronnen over *tabernae publicae* gelieerd aan publieke baden zijn er niet, maar het archeologische materiaal in met name Pompeii en Ostia laat aan duidelijkheid weinig te wensen over.

De Stabiaanse Thermen in Pompeii zijn, vanwege hun lange en complexe geschiedenis, een goed voorbeeld om mee te beginnen.⁴⁰ Het complex ont-

⁴⁰ De geschiedenis van dit complex wordt geanalyseerd in Eschebach (1979).

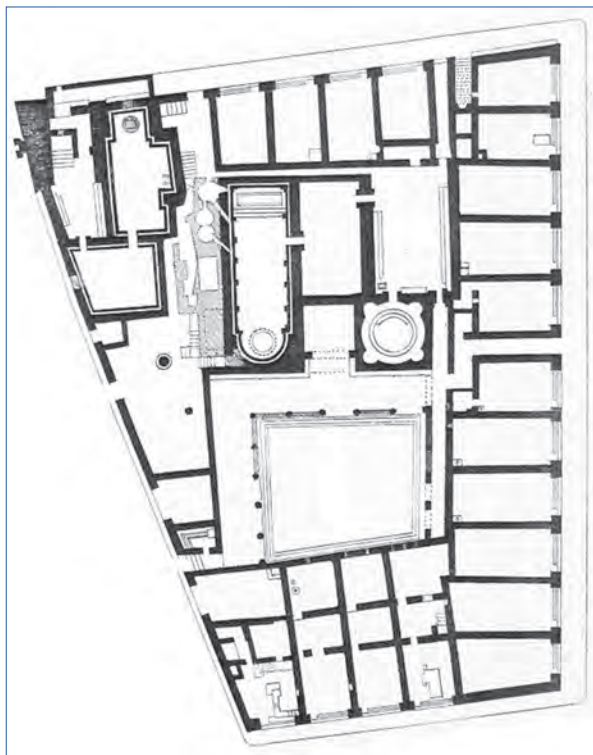
Afb. 7 Pompeii: voorzijde Stabiaanse Thermen met tabernae langs de Via dell'Abbondanza. Foto: Miko Flobr.

stond als een klein badhuis in de vierde eeuw v.Chr., maar kreeg zijn huidige vorm in de tweede eeuw, toen het complex werd georganiseerd rondom een grote *palaestra*, met langs de oostzijde de badfaciliteiten en aan de zuidzijde, aan de drukke Via dell'Abbondanza, een strook van negen *tabernae* en een smalle ingang naar het badgebouw. Deze *tabernae* kregen een sierlijke façade van tufsteen – typerend voor deze periode in Pompeii (afbeelding 7). De thermen kregen een kortere secundaire façade in dezelfde stijl in de noordwesthoek van het complex, aan de Vicolo del Lupanare. Hier bevond zich een tweede toegang tot het badgebouw, de toegang tot een publiek toilet en daartussenin een tiende *taberna*. Afgezien van de zuidwesthoek, waar op dat moment nog een huis stond, werd het hele zuidelijke deel van *insula* VII 1 nu ingenomen door het thermencomplex.

Hiermee was, in Pompeii, de toon gezet: toen kort na 80 v.Chr. ten noorden van het forum een tweede thermencomplex werd gebouwd, werd het aan drie zijden omgeven door *tabernae*: vier aan de zuidzijde, vier aan de noordzijde en maar liefst elf aan de drukke Via del Foro aan de oostzijde (afbeelding 8).⁴¹ Vergeleken met de Stabiaanse Thermen zou je kunnen opmerken dat de commerciële mogelijkheden van de *insula* hier veel beter werden benut: bij de aanleg van de Stabiaanse Thermen koos men voor een doorlopende muur langs

41 Voor dit badcomplex zie Koloski Ostrow (2007: 231-233).

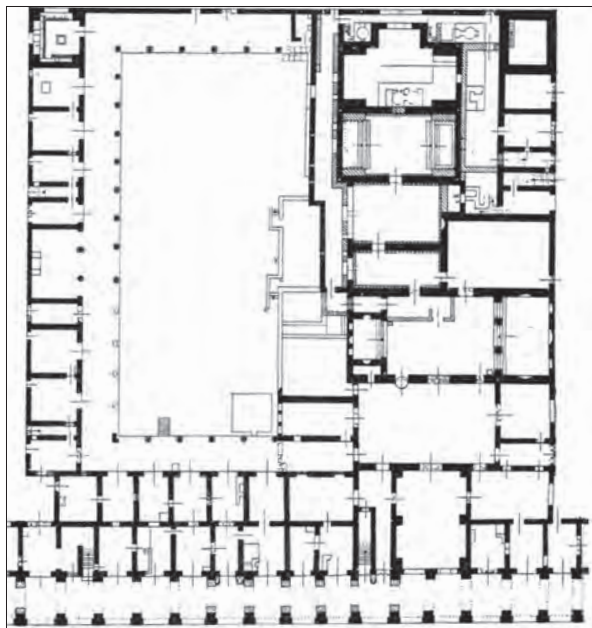
Afb. 8 Pompeii: Forumthermen. Op basis van Mau en Overbeck (1884: 202).

de drukke Via Stabiana, terwijl men met een iets andere indeling van het complex gemakkelijk ook hier een aantal *tabernae* had kunnen aanleggen. Deze keuze werd niet gemaakt. Bij de Forumthermen daarentegen werd slechts aan de westzijde van de *insula* geen rij *tabernae* aangelegd. De commerciële faciliteiten met ca. 45% van het perceel namen zo een veel groter deel van de totale beschikbare ruimte in dan bij de Stabiaanse Thermen (ca. 12% van het oppervlak).⁴² Boven de *tabernae* bevond zich bovendien een aantal zelfstandige huurappartementen. Hoewel de precieze details ons ontgaan, lijkt het aannemelijk dat de *tabernae* en de appartementen de bouw- en exploitatiekosten van de Forumthermen substantieel drukten en zo het complex als het ware mede financierden.

Iets vergelijkbaars zien we bij de uitbreiding van de Stabiaanse Thermen in de eerste eeuw van onze jaartelling. Dit project omvatte de aankoop en sloop van het huis dat op de zuidwesthoek van de *insula* stond, en de aanleg van een groot zwembad (*natatio*) omgeven door twee gedecoreerde zalen langs de westzijde van de *palaestra* van het thermencomplex. Aan de buitenzijde wer-

⁴² De Stabiaanse thermen omvatten totaal 2462 m², waarvan 285 m² ingevuld werd door de *tabernae*; de Forumthermen omvatten 2197 m², waarvan 981 m² werd ingevuld door de *tabernae*.

Afb. 9 Ostia: Baden van Neptunus. Op basis van Calza en Becatti (1953).

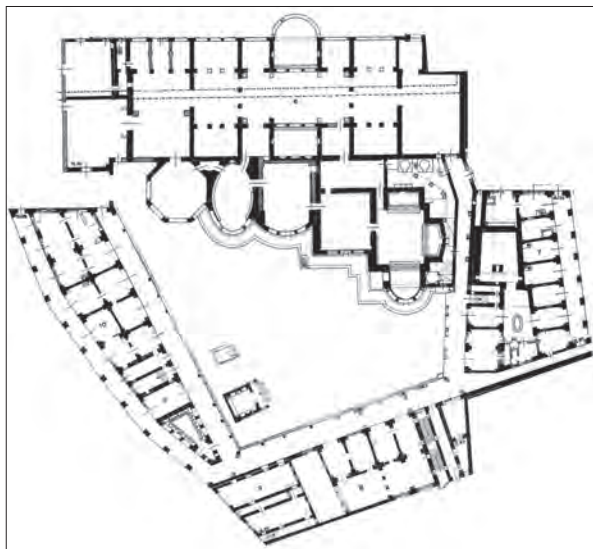
den zowel langs de Via dell'Abbondanza als langs de Vicolo del Lupanare *tabernae* aangelegd – totaal twaalf stuks, ook weer met een aantal zelfstandige huurappartementen op de eerste etage.⁴³ Het is onduidelijk wie de uitbreiding betaalde, maar duidelijk is wel dat de kosten voor het project aanzienlijk gedrukt werden door de *tabernae* en de appartementen die tegelijkertijd werden aangelegd. In de verbouwing van de Stabiaanse Thermen en in het ontwerp van de Forumthermen is duidelijk zichtbaar hoe investeren in commerciële ruimte de aanleg van publieke voorzieningen gemakkelijker kon maken.

De commercialisering van thermencomplexen neemt een nog grotere vlucht in Ostia. De Baden van Neptunus, in het oostelijke deel van de stad aan de *decumanus*, werden gebouwd ten tijde van Hadrianus (117-138) in het kader van een grootschalig stadsontwikkelingsproject dat de hele omliggende wijk omvatte (afbeelding 9); Janet DeLaine heeft op basis van baksteenstempels overtuigend betoogd dat het badcomplex als zelfstandig deelproject werd neergezet door de autoriteiten.⁴⁴ Onderdeel van het complex was een lange *porticus* aan de *decumanus* met tien *tabernae* die direct grensden aan het hoofdgebouw van de baden, alsmede twee trappen naar zelfstandige huurappartementen op de bovenverdiepingen. Aan de oostzijde van het complex bevonden zich nog

43 Na de verbouwing waren er aan de Stabiaanse Thermen twintig *tabernae* verbonden, aangezien twee *tabernae* aan de voorzijde hun commerciële functie verloren. Zie Eschebach (1979: 69).

44 DeLaine (2002).

Afb. 10 Ostia: Forumthermen. Op basis van Calza en Becatti (1953).

eens vier *tabernae* aan de straat. Daarnaast zien we in Ostia iets dat in Pompeii niet bestond: ook binnenin het gebouw, rondom de *palaestra*, is een aantal *tabernae* aangelegd – vijf langs de zuidzijde, en nog eens zes aan de westzijde. In totaal werden er als onderdeel van het originele complex 25 *tabernae* gebouwd. Het tweede grote thermencomplex in Ostia, de Forumthermen (afbeelding 10), werd ten tijde van Antoninus Pius (138-161) gebouwd door Marcus Gavius Marcius, prefect van de Praetoriaanse Garde. Het oorspronkelijke complex bestond louter uit de badgebouwen; pas later, onder Marcus Aurelius (161-180) of Commodus (177/180-192), werden rondom de *palaestra* een aantal bijgebouwen neergezet.⁴⁵ Hierbij hoorde ook een substantieel aantal *tabernae*, zowel aan de straatzijde als aan de *palaestra*. In totaal werden er in deze fase twintig *tabernae* gebouwd: zeven langs de *Cardo*, acht langs de *Semita dei Cippi* en vijf langs de westzijde van de *palaestra*.

Ondanks deze tamelijk sprekende voorbeelden uit Pompeii en Ostia is het onduidelijk hoe wijdverbreid dit fenomeen van aan badcomplexen gerelateerde *tabernae publicae* nou eigenlijk was. Het valt te verwachten dat ook elders de commerciële mogelijkheden van badgebouwen werden erkend en benut, met name in de middelgrote en grote steden van Romeins Italië – precies die groep urbane centra waarover buiten Ostia en Pompeii vrij weinig in detail bekend is.

45 Zie Cicerchia en Marinucci (1992: 136-137).

6 Publieke *tabernae* in het stedelijke commerciële landschap

Op basis van bovenstaand overzicht is duidelijk dat er voor lokale overheden reële mogelijkheden waren om via *tabernae publicae* substantiële inkomsten te werven en dat van die mogelijkheden ook zeker gebruik werd gemaakt – zowel in grote steden, als in kleinere kernen. Deze inkomsten zijn niet gemakkelijk kwantificeerbaar en onderdeel van een veel bredere stroom aan *vectigalia*: ook uitbaters van publieke werkplaatsen en pachters van publiek land betaalden jaarlijks een *vectigal*. Het archief van de Pompeiaanse bankier Lucius Caecilius Iucundus laat zien hoe dit in zijn werk ging.⁴⁶ De betalingen gaan steeds per jaar. Zo betaalde de bankier eens 1675 sestertiën aan de lokale overheid als *vectigal* voor het gebruik van publiek weideland.⁴⁷ Namens een handelaar betaalde hij 2520 sestertiën voor accommodatie op de ‘markt’ (*mercatus*).⁴⁸ Voor de huur van een vollering betaalde Caecilius in vier opeenvolgende jaren rond de 1650 sestertiën.⁴⁹ De formulering van de kwitanties doet in dit geval vermoeden dat er een tevoren afgesproken contractduur was: bij iedere betaling wordt keurig vermeld over welk contractjaar het gaat.⁵⁰ Interessant is dat soms geprobeerd wordt het geld dat commerciële faciliteiten opleveren te oormerken. Een inscriptie uit Telesia laat zien hoe de *duoviri* Quintus Fillius Rufus en Quintus Agrius Celer uit eigen middelen een aantal wolwerkplaatsen laten bouwen. De tekst meldt dat de *vectigal* die jaarlijks opgehaald wordt, besteed moet worden aan honingwijn (*mulsum*) en koek (*crustum*) bij de viering van de geboortedag van de keizer.⁵¹ Het is echter aannemelijk dat dit slechts bij uitzondering het geval was: de meeste *vectigalia* konden vrijelijk worden besteed. De door Caecilius betaalde sommen zijn substantiële hoeveelheden geld – het gaat om tussen de 4,5 en 7 sestertiën per dag, het equivalent van vijf tot negen broden, als de prijzen die in Pompeiaanse graffiti genoemd worden betrouwbaar zijn.⁵² Het is echter onduidelijk hoe deze bedragen zich verhouden tot de *vectigalia* die voor *tabernae* werden betaald. Vermoedelijk lagen deze bedragen lager.⁵³

De vraag is hoe de publieke *tabernae* in het grotere plaatje passen: wat was hun rol in stedelijke commerciële landschappen? Deze vraag is makkelijker gesteld dan beantwoord, al is het alleen maar omdat de plaatsen waar we ons een betrouwbaar totaalbeeld kunnen vormen van het commerciële landschap

46 Vergelijk Tran (2009: 329-332).

47 CIL 4, 3340.147: *ob vectigal publicuum pasquorum*.

48 CIL 4, 3340.151.

49 CIL 4, 3340.141-144.

50 CIL 4, 3340.141: *anni primi*; 143: *anni terti*; 145: *ob pasqua anni primi*.

51 CIL 9, 2226: *Q(uintus) Fillius L(uci) f(ilius) Rufus Q(uintus) Agrius Q(uinti) f(ilius) Celer/ pr(aetores) IIvir(i) lanarias et quae in iis sunt sua/ pec(unia) fec(erunt) ut ex eo vectigale quotannis colonis mulsum/ et crustum natale Caesaris Augusti daretur*. Zie Tran (2009: 332-333).

52 CIL 4, 8561: *panem assibus II semis*; CIL 4, 8566: *panem assibus II*.

53 Vergelijk Tran (2009: 330-331).

op de vingers van een hand te tellen zijn – en zelfs daar is onze kennis vaak onvolledig en de analyse complex. Het meest gedetailleerd is ons beeld in Pompeii. Hier zijn binnen de muren 806 *tabernae* opgegraven.⁵⁴ Dit is een substantieel deel van het totale aantal, maar niet alles: in de oostelijke helft van de stad ligt nog een onbekend aantal winkels onder de *lapilli*. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat we minder dan 90% van het totaal van 79 n.Chr. hebben. Als we de *tabernae* van de publieke baden en het *macellum* optellen, komen we op een totaal van 82 *tabernae*. Daar kunnen nog enkele aan andere publieke complexen gerelateerde *tabernae* aan worden toegevoegd, zoals de twee *tabernae* ten noorden van de latrine aan de noordwestzijde van het forum, een *taberna* langs de westzijde van het forum en een *taberna* in de onderbouw van de *Porticus* van Eumachia. Dit brengt het totaal op 88 publieke *tabernae*.⁵⁵ Dit is een minimum: het is mogelijk dat een aantal van de commerciële gebouwen in de stad op publieke grond stond. Dit alles betekent dat in 79 n.Chr. *minstens* 10% van de *tabernae* in Pompeii in handen was van de overheid. Dat lijkt wellicht weinig, maar het heeft een belangrijke implicatie: omdat het overgrote deel van de overige *tabernae* gelieerd was aan huizen en omdat verreweg de meeste van deze huizen in bezit waren van de bewoners zelf, was de lokale overheid in Pompeii verreweg de grootste speler op de huurmarkt voor *tabernae*. Met andere woorden: we weten dan wel niet of de *vectigalia* die uitbaters van publieke *tabernae* in Pompeii betaalden marktconform waren, maar het is zeer aannemelijk dat veranderingen in de hoogte van de *vectigalia* doorwerkten in de huurprijzen die elders in de stad voor *tabernae* gevraagd konden worden.

Hiermee is nog niet alles gezegd: naast het kwantitatieve aspect speelt ook het kwalitatieve aspect een rol. Twee aspecten kunnen daarbij benadrukt worden. Allereerst zijn de publieke *tabernae* vaak wat groter dan de *tabernae* die bij huizen horen en zijn ze minder vaak onregelmatig van vorm. Dat maakt dat de ruimtes zelf van hogere kwaliteit zijn. Ten tweede bevinden de publieke *tabernae* zich vrijwel allemaal in het centrum van de stad: 55 rond het forum en twintig in de directe omgeving van het kruispunt van de Via dell'Abbondanza en de Via Stabiana. Dit waren de twee commerciële toplocaties van de stad, waar veel verkeer passeerde. Met andere woorden: de lokale overheid was in Pompeii niet alleen de grootste speler op de markt, maar had ook kwalitatief veruit het beste deel van de markt in handen.

Buiten Pompeii is kwantitatieve analyse onmogelijk omdat onduidelijk is hoe het aantal opgegraven *tabernae* zich verhoudt tot de historische realiteit. Wel is het duidelijk dat het vrijwel altijd gaat om *tabernae* die gunstig gele-

54 De hier genoemde getallen zijn gebaseerd op een door de auteur samengestelde database die raadpleegbaar is op <http://www.mikoflohr.nl/databases/buildingtabernae/>.

55 Ik reken ook *tabernae* VII 9, 44 mee, die op het terrein van het zogenaamde 'imperial cult building' stond, en *taberna* V 5, 4, die bij de zogenaamde *Caserna dei Gladiatori* hoorde.

gen zijn. Dit geldt natuurlijk bij definitie voor de *tabernae* aan *fora* en voor de *tabernae* gelieerd aan *macella*, maar ook voor, bijvoorbeeld, de *Porticus* van Pius IX in Ostia en voor de markten van Trajanus in Rome. De Forumthermen in Ostia hadden *tabernae* aan de twee centrale noord-zuidroutes in Ostia: de *Cardo* en de *Semita dei Cippi*, terwijl de Baden van Neptunus aan de belangrijkste verkeersader van de stad lagen – de oostelijke *decumanus*. Het percentage *tabernae* in overheidsbezit kan gefluctueerd hebben, maar *tabernae publicae* behoorden, zo lijkt, steevast tot het bovenste en meest zichtbare segment van de markt. Dit gaf lokale overheden, onafhankelijk van het aantal *tabernae* dat men bezat, een bepalende rol in het commerciële landschap van veel steden.

7 Conclusie

Veruit de meeste *tabernae* in de meeste steden van Romeins Italië waren gelieerd aan *atrium*-huizen of aan andere complexen in privébezit en genereerden inkomsten voor de eigenaren van deze gebouwen, hetzij via directe uitbating, hetzij via verhuur. De bovenstaande analyse heeft echter laten zien dat naast deze *tabernae* in privébezit ook *tabernae* in publiek bezit een belangrijke rol speelden in het stedelijke landschap. De *vectigalia* die lokale overheden ophaalden via de *tabernae publicae* waren een stabiele inkomstenbron, die hun financiële armslag gaven. Hoe de *vectigalia* in de praktijk werden gebruikt is helaas onduidelijk, maar het maakte in ieder geval dat het onderhoud van de publieke gebouwen waaraan de *tabernae* gerelateerd waren minder belastend hoefde te zijn; in het geval van badcomplexen maakten de *tabernae* het ook mogelijk om de exploitatiekosten wat te drukken. Bij verstandig beheer konden de *tabernae publicae* dus bijdragen aan de stabiliteit en kwaliteit van het publieke stedelijke landschap. De prominente rol van *tabernae* in de publieke architectuur werpt daarmee ook nieuw licht op de economische basis van de monumentalisering van urbane centra: hoewel het te ver zou gaan om commercie als motor achter de bouw van monumentale architectuur te zien, maakten de *tabernae* de drempel soms wel lager.

Tegelijkertijd had de lokale overheid via de *tabernae publicae* een behoorlijke grip op het commerciële landschap, en met name op de meest zichtbare delen ervan. Immers, als eigenaar van de gebouwen waarin de *tabernae* zich bevonden had de overheid directe invloed op wat er in deze *tabernae* aan activiteiten ontplooid werd. Dat dit consequenties kon hebben is zichtbaar in Pompeii. Van de 806 *tabernae* in Pompeii hadden er 158 (iets minder dan 20% dus) een gemetselde toonbank – een installatie die duidt op de bereiding en verkoop van eten en drinken. Van de 88 *tabernae* in publiek bezit hadden

er echter maximaal slechts vier (!) een gemetselde toonbank.⁵⁶ Bij werkplaatsen zien we iets vergelijkbaars: van de achttien *tabernae* met een werkplaats is er slechts één gerelateerd aan een publiek gebouw.⁵⁷ Blijkbaar wilde men in Pompeii geen etenslucht, lawaai of andere overlast in *tabernae publicae*.

Tot slot had de centrale rol van *tabernae publicae* ook implicaties voor de relaties tussen de overheid en de wereld van de commercie. In zijn analyse van het onderwerp stipte Nicolas Tran al aan dat het werken in een *taberna publica* de uitbater van de winkel of werkplaats een directe band gaf met de overheid.⁵⁸ Hier kunnen nog twee zaken aan toegevoegd worden. Allereerst maakt de hoeveelheid publieke *tabernae* in Pompeii en Ostia aannemelijk dat lokale overheden een (rudimentair) actief beleid hadden wat betreft commerciële activiteiten in de stad – al was het alleen maar omdat men beslissingen moest nemen over de hoogte van de *vectigalia*. Dit maakte bovendien ook dat het voor private investeerders met een groot aantal *tabernae* in hun portfolio belangrijk was toegang te hebben tot de overheid – hetzij via hun sociale netwerk, hetzij door zelf bestuurlijke functies te bekleden. Met andere woorden: het is niet overdreven te stellen dat het lastig, zo niet onmogelijk is, om stedelijke commercie in Romeins Italië – en vermoedelijk ook daarbuiten – te begrijpen zonder de prominente rol van lokale overheden mee te nemen in de analyse.

Oude Geschiedenis, Universiteit Leiden
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
m.flohr@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Adam, J.-P. 1994. *Roman Building*, Londen.
 Andreau, J. 1999. *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge.
 Calza, G. en G. Becatti. 1953. *Topografia Generale*, Rome.
 Carettoni, G., A. Colini, L. Cozzi en G. Gatti. 1960. *La Pianta Marmorea di Roma Antica*, Rome.
 Cicerchia, P. en A. Marinucci. 1992. *Le Terme del Foro o di Gavio Massimo*, Rome.
 DeLaine, J. 2002. 'Building Activity in Ostia in the Second Century AD', in C. Bruun en A. Zevi (eds), *Ostia e Portus nelle loro Relazioni con Roma*, Rome, 41-102.
 De Ruyt, C. 1983. *Macellum. Marché alimentaire des Romains*, Louvain-la-Neuve.
 Dobbins, J. 2007. 'The Forum and its Dependencies', in J. Dobbins en P. Foss (eds), *The World of Pompeii*, Londen, 150-183.
 Ellis, S.J.R. 2004. 'The Distribution of Bars at Pompeii: archaeological, spatial and viewshed analyses', *Journal of Roman Archaeology* 17, 371-384.
 Eschebach, H. 1979. *Die Stabianer Thermen in Pompeji*, Berlin.

56 Alleen VII 1, 1.61, in de uitbreiding van de Stabiaanse Thermen, is bewaard gebleven; verder waren er nog toonbanken in VII 6, 14, 17 en 28 (zie afbeelding 9). Vergelijk Ellis (2004: 374).
 57 Vergelijk Flohr (2007: 148). De uitzondering is VII 9, 44. Zie hierboven, noot 55.
 58 Tran (2009: 350).

- Flohr, M. 2007. 'Nec quicquam ingenuum habere potest officina? Spatial contexts of urban production at Pompeii, AD 79', *Bulletin Antieke Beschaving* 82.1, 129-148.
- Greco, E., I. D'Ambrosio en D. Theodorescu. 1996. *Archaeological and Historical Guide to the Excavations, the Museum and the Antiquities of Poseidonia, Paestum*, Taranto.
- Greco, E. en D. Theodorescu. 1999. *Poseidonia-Paestum. IV: Forum ovest-sud-est*, Rome.
- Greco, E., D. Theodorescu en A. Rouveret. 1987. *Poseidonia-Paestum. III: Forum nord*, Rome.
- Holleran, C. 2012. *Shopping in Ancient Rome: the retail trade in the late Republic and the principate*, Oxford.
- Koloski Ostrow, A.O. 2007. 'The City Baths in Pompeii and Herculaneum', in J. Dobbins en P. Foss (eds), *The World of Pompeii*, Londen, 224-256.
- Laurence, R., S.E. Cleary en G. Sears. 2011. *The City in the Roman West c. 250 BC-c. AD 250*, Cambridge.
- Ling, R. 2007. 'The Development of Pompeii's Public Landscape in the Roman Period', in J. Dobbins en P. Foss (eds), *The World of Pompeii*, Londen, 119-128.
- Mau, A. en J.A. Overbeck. 1968. *Pompeji in Seine Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken*, Rome.
- Mertens, J. 1981. *Alba Fucens*, Brussel.
- Mertens, J. en C. De Ruyt. 1995. 'La Piazza Forense in Epoca Imperiale', in C. De Ruyt, J. Mertens en G. Volpe (eds), *Herdonia: scoperta di una città*, Brussel, 185-204.
- Monteix, N. 2013. 'Espace commercial et puissance publique à Pompéi', in A. Dardenay en E. Rosso (eds), *Dialogues entre sphère publique et sphère privée dans l'espace de la cité romaine. Vecteurs, acteurs, significations*, Parijs, 161-184.
- Patterson, J. 2006. *Landscapes & Cities. Rural settlement and civic transformation in early imperial Italy*, Oxford.
- Peterse, C.L.J. 1999. *Steinfachwerk in Pompeji*, Amsterdam.
- Preacco, M.-C. 2006. *Augusta Bagiennorum*, Cuneo.
- Russell, J. 1968. 'The Origin and Development of Republican Forums', *Phoenix* 22, 303-336.
- Tran, N. 2009. 'Tabernae Publicae: boutiques et ateliers dans le patrimoine des cités de l'occident romain', *Cahiers du Centre G. Glotz* 20, 327-350.
- Vermeulen, F., S. Hay en G. Verhoeven. 2006. 'Potentia: an integrated survey of a Roman colony on the Adriatic coast', *Papers of the British School at Rome* 74, 203-236.
- Wallace-Hadrill, A. 1994. *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.
- Zanker, P. 1998. *Pompeii. Public and Private Life*, Cambridge MA.

Inhoud

Lampas 49 (2016) 1

	Van de redactie	1
SUZANNE LUGER	Vertalingen beoordelen in de bovenbouw Een cola-tic of een glijdende schaal?	3
SARA WIJMA	Herodotus als Vader van het Oriëntalisme? Het Perzische Koningshuis in de <i>Historiën</i>	20
JACQUELINE KLOOSTER	Mulisch en het onderwijs in de klassieke talen	40
SIWARD TACOMA	Terug naar het einde, op weg naar het begin Klassieke verwijzingen in twee apocalyptische plots van Harry Mulisch	54
MIKO FLOHR	<i>Tabernae Publicae</i> Commercie en de publieke zaak in Romeins Italië	69
RUURD HALBERTSMA	De nieuwe klassieke afdeling in het Rijksmuseum van Oudheden: vorm en inhoud	91
CASPER DE JONGE EN HUGO KONING	Ken Uw Klassieken!	94